भारत आणि रशियाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध व सांस्कृतिक कूटनीतीचे तुलनात्मक विश्लेषण

निलेश सुपडू पाटील
(एम. ए. राज्यशास्त्र, नेट, सेट)

प्रस्तावना

आधुनिक काळातील आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात संस्कृती हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. पारंपरिक राजकीय आणि लष्करी साधनांबरोबरच आज संस्कृतीचा वापर परराष्ट्र धोरणाच्या प्रभावी साधन म्हणून केला जात आहे. राष्ट्रांमधील संबंध दृढ करण्यासाठी, परस्पर संवाद वाढविण्यासाठी आणि तणावपूर्ण परिस्थितीत विश्वास निर्माण करण्यासाठी सांस्कृतिक कूटनीतीची भूमिका अधिक अधोरेखित होत आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या परिभाषेत संस्कृतीला एक स्वतंत्र आणि प्रभावी स्थान प्राप्त झाले आहे.

शीतयुद्धोत्तर काळात जागतिक व्यवस्थेत मोठे बदल झाले. जागतिकीकरण, परस्परावलंबन आणि तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे राष्ट्रांमधील संबंध अधिक गुंतागुंतीचे आणि परस्परसंलग्न झाले. त्याचवेळी दहशतवाद, जागतिक आर्थिक संकट, हवामान बदल यांसारख्या नव्या स्वरूपाच्या आव्हानांनी पारंपरिक राजनैतिक पद्धतींना मर्यादा आणल्या. अशा परिस्थितीत संवाद, सहकार्य आणि परस्पर समज वाढविण्यासाठी सांस्कृतिक कूटनीती हा एक प्रभावी पर्याय म्हणून पुढे आला आहे.

सांस्कृतिक कूटनीती ही केवळ सांस्कृतिक देवाणघेवाणीपुरती मर्यादित नसून ती राष्ट्रांच्या प्रतिमानिर्मितीशी आणि सॉफ्ट पॉवरच्या वापराशी निगडित आहे. एखादे राष्ट्र आपल्या संस्कृती, मूल्ये, परंपरा आणि जीवनशैली यांच्या माध्यमातून इतर राष्ट्रांवर प्रभाव टाकते आणि त्याद्वारे आपले राजकीय, आर्थिक आणि धोरणात्मक हितसंबंध साध्य करण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीती ही आधुनिक परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वाचा स्तंभ बनली आहे.

आजच्या बदलत्या जागतिक परिप्रेक्ष्यात, सत्तासंतुलनातील बदल, भू-राजकीय घडामोडी आणि सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन यांच्या पार्श्वभूमीवर अनेक देश आपल्या सांस्कृतिक ओळखीचे जागतिक स्तरावर प्रक्षेपण करण्यासाठी सांस्कृतिक कूटनीतीचा सक्रियपणे वापर करत आहेत. यामध्ये भारत आणि रशिया ही दोन राष्ट्रे विशेषत्वाने लक्ष वेधून घेतात. दोन्ही देशांनी त्यांच्या समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा आणि ऐतिहासिक वारशाच्या आधारे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली प्रतिमा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारताच्या बाबतीत विविधतेत एकता, आध्यात्मिक परंपरा, लोकशाही मूल्ये आणि सांस्कृतिक बहुलता हे घटक त्याच्या सांस्कृतिक कूटनीतीचे मुख्य आधार आहेत. तर रशियाने आपल्या ऐतिहासिक वारशाचा, भाषा, साहित्य, कला आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा उपयोग करून जागतिक स्तरावर प्रभाव निर्माण केला आहे. या दोन्ही राष्ट्रांच्या सांस्कृतिक कूटनीतीच्या धोरणांचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या परराष्ट्र धोरणातील प्राधान्यक्रम, दृष्टिकोन आणि उद्दिष्टे स्पष्ट होतात.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत प्रकरणामध्ये भारत आणि रशियाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील सांस्कृतिक कूटनीतीचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात येणार आहे. यात सैद्धांतिक चौकट, सॉफ्ट पॉवरची संकल्पना, जागतिकीकरणाचा प्रभाव तसेच दोन्ही देशांच्या सांस्कृतिक धोरणांचा सखोल अभ्यास करून त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील परिणामांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

G20 Countries & International Relation: Key Issues, Opportunities and Challenges, Publication Date: 31/05/2025,
ISBN: 978-93-48893-96-3,Web- https://jkpub.in

भारत–रशिया संबंधांची ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

भारत आणि रशिया यांचे परस्पर संबंध प्राचीन काळापासून विकसित होत आलेले असून त्यांना दृढ सांस्कृतिक समानता आणि ऐतिहासिक सातत्य लाभलेले आहे. या संबंधांना “काळाच्या कसोटीवर टिकलेले” आणि “संस्कृतीच्या आधारावर बळकट झालेले” असे स्वरूप लाभले आहे. दोन्ही देशांमध्ये सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि सामाजिक पातळीवर झालेली देवाणघेवाण ही त्यांच्या परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि मैत्रीची भक्कम पायाभरणी ठरली आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर, एप्रिल १९४७ मध्ये भारत आणि तत्कालीन सोव्हिएत रशिया यांच्यात औपचारिक राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाले. या संबंधांच्या विकासात सांस्कृतिक कूटनीतीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम, शैक्षणिक देवाणघेवाण, साहित्य, कला आणि विज्ञान या क्षेत्रांतील सहकार्य यांमुळे दोन्ही देशांमधील परस्पर समज आणि विश्वास अधिक दृढ झाला. परिणामी, द्विपक्षीय संबंध केवळ राजकीय किंवा आर्थिक चौकटीत मर्यादित न राहता ते व्यापक आणि बहुआयामी स्वरूपात विकसित झाले.

विशेष म्हणजे भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधांमध्ये मूलभूत हितसंबंधांचा संघर्ष फारसा आढळत नाही. यामुळेच या संबंधांना “सर्वकालीन मैत्रीपूर्ण” असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. शीतयुद्धाच्या काळात तसेच त्यानंतरच्या काळातही दोन्ही देशांनी परस्पर सहकार्य आणि समन्वय यांना प्राधान्य दिले. या प्रक्रियेत सांस्कृतिक कूटनीतीने दोन्ही देशांतील भावनिक आणि बौद्धिक जवळीक वाढवून संबंध अधिक स्थिर ठेवण्यास मदत केली.

आजच्या काळात भारत आणि रशिया यांच्यातील सांस्कृतिक समन्वय अधिक दृढ होताना दिसतो. सांस्कृतिक देवाणघेवाण, परंपरा, भाषा, शिक्षण आणि कलाक्षेत्रातील सहकार्य यांमुळे दोन्ही देशांमधील संबंधांना अधिक सखोलता प्राप्त झाली आहे. या सर्व घटकांच्या एकत्रित परिणामामुळे भारत–रशिया संबंधांना “विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी” असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

त्यामुळे भारत आणि रशिया यांच्यातील द्विपक्षीय संबंध हे सांस्कृतिक कूटनीतीच्या प्रभावाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण मानता येते. या संबंधांच्या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की, सांस्कृतिक कूटनीती ही केवळ पूरक साधन नसून ती दीर्घकालीन मैत्रीपूर्ण संबंध, परस्पर विश्वास आणि राजकीय स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम ठरते. विशेषतः शीतयुद्धोत्तर काळात या संबंधांनी सातत्य राखले असून त्यातून दीर्घकालीन सहकार्याची एक सुसंगत दिशा स्पष्ट होते.

भारत–रशिया संबंधांतील सांस्कृतिक सातत्य आणि आधुनिक संदर्भ

भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधांची पायाभरणी ही केवळ राजकीय किंवा धोरणात्मक नसून ती सखोल सांस्कृतिक आणि सभ्यतागत नात्यांवर आधारित आहे. या दोन्ही देशांमधील परस्पर संबंधांना ऐतिहासिक सातत्य लाभले असून, दीर्घकाळापासून चालत आलेल्या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे त्यात विशेष जवळीक निर्माण झाली आहे. २०१७ मध्ये भारत–रशिया राजनैतिक संबंधांच्या सत्तर वर्षांच्या निमित्ताने रशियाचे राष्ट्राध्यक्ष व्लादिमीर पुतिन यांनी सेंट पीटर्सबर्ग आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिषदेत भाषण करताना या संबंधांच्या वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकला. त्यांच्या मते, कालांतराने अनेक बदल झाले असले तरी भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधांची मूलभूत वैशिष्ट्ये — विश्वास, मैत्री आणि परस्पर स्नेह — आजही तितकीच दृढ आहेत.

रशियाचे भारतातील प्रतिनिधी अनातोली कार्गापोलोव यांनीही या सांस्कृतिक जवळिकीवर भर देताना असे नमूद केले की, रशियन समाजामध्ये भारताविषयी विशेष आत्मीयता आणि स्नेहभाव आहे. सामान्य नागरिकांमध्येही भारताबद्दल आदर आणि मैत्रीची भावना दृढपणे दिसून येते.

यावरून हे स्पष्ट होते की, भारत–रशिया संबंध केवळ सरकारपुरते मर्यादित नसून ते जनतेच्या पातळीवरही दृढ झालेले आहेत.

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीही भारत–रशिया संबंधांच्या सातत्यावर भर देताना असे नमूद केले की, १९४७ पासून बदलत्या जागतिक परिस्थितीतही या संबंधांनी स्थैर्य राखले आहे. या संबंधांचा पाया केवळ गेल्या काही दशकांपुरता मर्यादित नसून तो ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक परंपरांमध्ये रुजलेला आहे. त्यांच्या मते, संकटाच्या काळातही रशियाने भारताला दिलेला पाठिंबा या मैत्रीचे विशेष वैशिष्ट्य ठरते.

सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर १९९१ च्या सुमारास भारत–रशिया संबंधांमध्ये काही काळ स्थिरता कमी झाल्याचे दिसून आले; तथापि, शीतयुद्धोत्तर काळात निर्माण झालेल्या नव्या भू-राजकीय वास्तवामुळे दोन्ही देशांनी पुन्हा आपले संबंध दृढ करण्यावर भर दिला. अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील एकध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेच्या मर्यादा आणि त्यातून निर्माण झालेल्या अस्थिरतेमुळे भारत आणि रशिया या दोन्ही देशांनी बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेची गरज अधोरेखित केली. या दृष्टीने दोन्ही देशांचे अनेक आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक प्रश्नांवर समान दृष्टिकोन दिसून येतात.

सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत विविध प्रकारच्या संकटांचा उदय झाला आहे, जसे की युक्रेन संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका–रशिया–युरोप यांच्यातील तणाव, जागतिक ऊर्जा संकट, आर्थिक अस्थिरता, पश्चिम आशियातील संघर्ष, तसेच दहशतवादाचा वाढता धोका. या सर्व घटनांमुळे एकध्रुवीय व्यवस्थेच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्या असून बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेची गरज अधिक ठळकपणे जाणवू लागली आहे. या प्रक्रियेत भारत आणि रशिया यांचे सहकार्य अधिक महत्त्वाचे ठरत आहे.

भारत आणि रशिया या दोन्ही देशांनी जागतिक व्यवस्थेला अधिक न्याय्य, संतुलित आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या तत्त्वांवर आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्यावर आधारित बहुध्रुवीय व्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी दोन्ही देश प्रयत्नशील आहेत. या व्यापक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सांस्कृतिक कूटनीतीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या सांस्कृतिक संबंधांनी या आधुनिक सहकार्याला बळकटी दिली आहे.

इतिहासाच्या दृष्टीने पाहिले असता, भारत आणि रशिया यांच्यातील सांस्कृतिक संबंधांची परंपरा अत्यंत जुनी आहे. बाराव्या–तेराव्या शतकातच रशियामध्ये भारताविषयी माहिती उपलब्ध होती. “भारताचा वृत्तांत” या स्वरूपातील लिखाणांमधून भारताचे वैभव आणि समृद्धी यांचे वर्णन करण्यात आले होते. मध्ययुगीन काळात रशियन व्यापारी आणि प्रवासी भारतात येत होते. अफानासी निकितीन यांसारख्या प्रवाशांनी भारतात वास्तव्य करून येथील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास केला. तसेच सतराव्या शतकात अनेक भारतीय व्यापारी रशियातील अस्त्राखान प्रदेशात स्थायिक झाले होते.

या सर्व ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे भारत–रशिया संबंधांना एक दृढ पाया मिळाला आहे. त्यामुळेच आजच्या काळातही या संबंधांना स्थैर्य, विश्वास आणि दीर्घकालीन सहकार्याची दिशा मिळते. सांस्कृतिक कूटनीती ही या संबंधांची एक महत्त्वपूर्ण कडी ठरून दोन्ही देशांमधील मैत्री अधिक सुदृढ करण्यास सहाय्यभूत ठरते.

सांस्कृतिक व बौद्धिक देवाणघेवाण : ऐतिहासिक परंपरा आणि प्रभाव

भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधांची घनता केवळ राजकीय पातळीवर मर्यादित नसून ती सांस्कृतिक आणि बौद्धिक देवाणघेवाणीच्या दीर्घ परंपरेवर आधारलेली आहे. या संदर्भात रशियन विद्वान गेरासिम लेबेदेव यांचे योगदान विशेषत्वाने उल्लेखनीय आहे. त्यांनी संस्कृत आणि बंगाली भाषेचे अध्ययन करून कोलकाता येथे बंगाली नाट्यप्रयोग सादर केले. त्यामुळे त्यांना रशियातील पहिले

भारतविद्या अभ्यासक म्हणून मान्यता मिळाली. यावरून भारत–रशिया सांस्कृतिक संपर्काची परंपरा किती जुनी आणि सखोल आहे, हे स्पष्ट होते.

१८८५ मध्ये मुंबई येथे भरलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या अधिवेशनात रशियन प्रवासी पावलोविच मिनायेव उपस्थित होते. त्यांनी या अधिवेशनाचे वर्णन भारतात राष्ट्रभावना निर्माण करण्याचा आणि देशाच्या एकीकरणाचा प्रयत्न म्हणून केले. तसेच त्यांचे आर. जी. भांडारकर, बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय आणि सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांसारख्या भारतीय राष्ट्रवादी नेत्यांशी घनिष्ठ संबंध होते. या घटनांमधून भारत–रशिया संबंधांचा बौद्धिक पाया दृढ असल्याचे दिसून येते.

बौद्धिक देवाणघेवाण, साहित्य आणि विचारपरंपरा या क्षेत्रांमध्येही दोन्ही देशांमध्ये सखोल संबंध विकसित झाले. महात्मा गांधी आणि लिओ टॉलस्टॉय यांच्यातील पत्रव्यवहार आणि विचारांची देवाणघेवाण ही जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध आहे. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या साहित्यकृती रशियामध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोकप्रिय झाल्या, तर फ्योदोर दोस्तोयेव्स्की आणि अलेक्झांडर पुष्किन यांसारख्या रशियन साहित्यिकांना भारतात विशेष आदर मिळाला. तसेच चित्रकार निकोलस रोएरिच यांनी भारतात दीर्घकाळ वास्तव्य करून भारतीय आणि रशियन संस्कृतीचा एक अद्वितीय संगम आपल्या कलाकृतीतून साकारला.

सोव्हिएत काळात, विशेषतः स्टालिन युगानंतर, सांस्कृतिक कूटनीतीने भारत–रशिया संबंध अधिक दृढ करण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. सोव्हिएत संघाने सांस्कृतिक कूटनीतीचा वापर आपल्या समाजवादी विचारसरणीचा प्रसार आणि जागतिक प्रभाव वाढविण्यासाठी केला. चित्रपट प्रदर्शन, रेडिओ प्रसारण, पुस्तके व नियतकालिकांचे प्रकाशन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, कला प्रदर्शने, शैक्षणिक देवाणघेवाण यांसारख्या विविध माध्यमांतून सोव्हिएत समाज आणि संस्कृतीची ओळख आंतरराष्ट्रीय स्तरावर करून देण्यात आली.

त्याचप्रमाणे भारतानेही भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषदेमार्फत रशियामध्ये भारतीय संस्कृतीचा प्रसार करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले. भारत–सोव्हिएत मैत्री संघटनेने दोन्ही देशांतील सांस्कृतिक मूल्ये, शांततेचा संदेश आणि परस्पर सहकार्य यांचा प्रसार करण्यास महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. या उपक्रमांमुळे दोन्ही देशांमधील परस्पर समज आणि विश्वास अधिक दृढ झाला.

चित्रपटसृष्टीनेही भारत–रशिया संबंध अधिक जवळ आणण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली. चित्रपट हे प्रभावी माध्यम असल्याचे सोव्हिएत नेतृत्वानेही मान्य केले होते. भारतीय चित्रपट, विशेषतः राज कपूर यांच्या चित्रपटांनी रशियन प्रेक्षकांमध्ये विशेष लोकप्रियता मिळवली. भारत आणि सोव्हिएत संघ यांच्यात संयुक्त चित्रपट निर्मितीचेही अनेक प्रयोग झाले.

१९४९ मध्ये ख्वाजा अहमद अब्बास यांच्या “धरती के लाल” या चित्रपटाचे रशियन भाषेत रूपांतर करण्यात आले, जो पहिला भारतीय चित्रपट होता. तसेच रशियन दिग्दर्शक रोमन कार्मेन यांनी “मॉर्निंग ऑफ इंडिया” या माहितीपटाद्वारे भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर परिवर्तनाचे चित्रण केले. या चित्रपटामध्ये भारताच्या ऐतिहासिक घडामोडी, औद्योगिक प्रगती, तसेच स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान यांचे प्रभावी दर्शन घडवण्यात आले.

या सर्व उदाहरणांवरून स्पष्ट होते की, भारत–रशिया संबंधांमध्ये सांस्कृतिक कूटनीती ही एक प्रभावी आणि सातत्यपूर्ण घटक राहिली आहे. सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि कलात्मक देवाणघेवाण यांमुळे दोन्ही देशांमध्ये दीर्घकालीन विश्वास, मैत्री आणि सहकार्याची मजबूत पायाभरणी झाली आहे. त्यामुळे आजच्या काळातील धोरणात्मक भागीदारीच्या वृद्धीमध्येही या सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे.

विचारधारात्मक प्रभाव, शैक्षणिक देवाणघेवाण आणि सांस्कृतिक सहकार्याचा विस्तार

भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधांना बळकटी देण्यात विचारधारात्मक घटकांचाही महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. समाजवादी विचारसरणीच्या प्रभावामुळे दोन्ही देशांमध्ये परस्पर सहकार्याची एक वेगळी दिशा विकसित झाली. व्लादिमीर लेनिन आणि कार्ल मार्क्स यांनी भारतातील सामाजिक संरचना, वसाहतवाद आणि पूर्वेकडील संस्कृतीविषयी सखोल विचार मांडले होते. विशेषतः ब्रिटिश साम्राज्यवादावरील त्यांच्या टीकेमुळे भारतीय राष्ट्रवादी विचारांना एक वैचारिक आधार मिळाला.

सोव्हिएत संघाच्या नेतृत्वाने भारतीय राष्ट्रवाद्यांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला. त्यामागे जागतिक समाजवादी प्रभाव विस्तारण्याचा उद्देश होता. दुसरीकडे भारतीय राष्ट्रवादी आणि साम्यवादी विचारवंतांनीही ब्रिटिश सत्तेपासून मुक्त होण्यासाठी समाजवादी मॉडेलचा अभ्यास केला. १९१९ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी परिषदेमध्ये एम. एन. रॉय यांनी वसाहतग्रस्त देशांतील क्रांतीच्या मार्गाबाबत महत्त्वपूर्ण मते मांडली. त्यांनी काही बाबतीत लेनिन यांच्या विचारांना पर्यायी दृष्टिकोन दिला, ज्यामुळे भारतीय विचारवंतांची स्वतंत्र भूमिका स्पष्ट झाली. एम. एन. रॉय यांनी मॉस्कोमध्ये राहून भारतीय साम्यवादी पक्षाच्या स्थापनेतही योगदान दिले.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अनेक नेत्यांवर सोव्हिएत समाजवादी व्यवस्थेचा प्रभाव दिसून येतो. भगतसिंग आणि जवाहरलाल नेहरू यांसारख्या नेत्यांनी समाजवादी तत्त्वांचा अभ्यास करून त्यातील काही घटक भारतीय परिस्थितीनुसार स्वीकारण्याचा प्रयत्न केला. या विचारधारात्मक देवाणघेवाणीमुळे भारत–रशिया संबंधांना वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

रशियाशी असलेल्या या निकट संबंधांमुळे भारतीय समाजाने पाश्चिमात्य वर्चस्वाच्या सांस्कृतिक प्रभावाचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास सुरुवात केली. ब्रिटिश सत्तेने भारतीय संस्कृतीला कनिष्ठ ठरवण्याचा जो प्रयत्न केला होता, त्याला आव्हान देण्यासाठी रशियासोबतचे संबंध उपयुक्त ठरले. यामुळे भारताला इतर राष्ट्रांशी समानतेच्या आधारावर सांस्कृतिक संवाद साधण्याची प्रेरणा मिळाली. विशेष म्हणजे, भारतीय साम्यवादी विचारवंतांनी रशियन सूचनांना अंधानुकरण न करता स्वतंत्र भूमिका घेतली, यावरून या संबंधांचे स्वरूप परस्पर सहकार्यावर आधारित असल्याचे स्पष्ट होते.

साहित्य आणि बौद्धिक क्षेत्रातही दोन्ही देशांमध्ये व्यापक देवाणघेवाण झाली. “व्होल्गा ते गंगा” या कथासंग्रहासारख्या साहित्यकृतींनी दोन्ही संस्कृतींमधील ऐतिहासिक संबंध अधोरेखित केले. विविध साहित्य संघटनांनी रशियन साहित्याचा भारतात प्रसार केला. मॉस्कोमध्ये १७ नोव्हेंबर १९६० रोजी स्थापन करण्यात आलेल्या लोकमैत्री विद्यापीठाने शैक्षणिक सहकार्याला चालना दिली. तसेच भारतीय विद्यापीठांमध्ये रशियन भाषा आणि रशियन विद्यापीठांमध्ये हिंदी, बंगाली, तमिळ, तेलुगू यांसारख्या भारतीय भाषांचे अध्यापन सुरू करण्यात आले.

सोव्हिएत काळात विविध मैत्री संघटनांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक सहकार्य सातत्याने वाढत राहिले. १९९१ मध्ये सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर काही काळ या संबंधांमध्ये मंदी आली; मात्र त्यानंतर सांस्कृतिक सहकार्य पुन्हा वाढू लागले. रशियाने नवी दिल्ली येथे रशियन विज्ञान आणि संस्कृती केंद्राची स्थापना केली, तर भारताने मॉस्को येथे जवाहरलाल नेहरू सांस्कृतिक केंद्र स्थापन केले. या संस्थांमुळे दोन्ही देशांमधील सांस्कृतिक देवाणघेवाण अधिक सुदृढ झाली.

आजच्या काळात भारत आणि रशिया विविध माध्यमांतून सांस्कृतिक सहकार्य वाढवत आहेत. शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि विद्यार्थी देवाणघेवाण कार्यक्रम, परिषद, व्याख्याने, साहित्य, चित्रपट, नाट्यकला, कला प्रदर्शन, संगीत व नृत्य कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून दोन्ही देशांमध्ये संवाद वाढविला जात आहे. या उपक्रमांमुळे परस्पर समज, विश्वास आणि सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्यात मदत होत आहे.

सध्याच्या काळातही दोन्ही देशांचे सरकार सांस्कृतिक सहकार्याला प्रोत्साहन देत आहेत. हजारो भारतीय विद्यार्थी रशियामध्ये वैद्यकीय आणि तांत्रिक शिक्षण घेत आहेत. वृत्तसंस्था, माध्यमे आणि विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून माहितीची देवाणघेवाण केली जात आहे. "रशियन संस्कृती दिवस" आणि "भारतीय संस्कृती दिवस" यांसारख्या कार्यक्रमांमुळे दोन्ही देशांमधील सांस्कृतिक संबंध अधिक दृढ झाले आहेत.

विचारधारात्मक प्रभाव, शैक्षणिक देवाणघेवाण आणि सांस्कृतिक सहकार्य या तिन्ही घटकांनी भारत–रशिया संबंधांना दीर्घकालीन स्थैर्य आणि सखोलता प्रदान केली आहे. सांस्कृतिक कूटनीतीच्या माध्यमातून या संबंधांना केवळ ऐतिहासिक अधिष्ठान मिळाले नाही, तर आधुनिक काळातही ते अधिक प्रभावी आणि व्यापक स्वरूपात विकसित होत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील सांस्कृतिक कूटनीती : सैद्धांतिक चौकट

आधुनिक आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात संस्कृती हा एक अत्यंत प्रभावी आणि अनिवार्य घटक म्हणून उदयास आला आहे. पूर्वीच्या काळात राजकारण, लष्करी शक्ती आणि आर्थिक साधने यांवर आधारित संबंधांना अधिक महत्त्व दिले जात होते; मात्र आजच्या बदलत्या जागतिक व्यवस्थेत संस्कृतीच्या माध्यमातून राष्ट्रे एकमेकांशी संवाद साधत आहेत. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीती ही परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी घटक बनली आहे. विशेषतः मागील दोन दशकांत या विषयावर शास्त्रीय पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर संशोधन झाले असून आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि सांस्कृतिक अभ्यास या क्षेत्रांमध्ये याविषयीची रुची लक्षणीयरीत्या वाढली आहे.

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक व्यवस्थेत नव्या प्रकारचे बदल घडून आले. या संदर्भात सॅम्युअल हंटिंग्टन यांनी मांडलेली 'सभ्यतांचा संघर्ष' ही संकल्पना विशेष उल्लेखनीय ठरते. त्यांच्या मते, शीतयुद्धोत्तर काळात संघर्षाचे स्वरूप वैचारिक किंवा राजकीय न राहता सांस्कृतिक आणि सभ्यतागत पातळीवर अधिक प्रकर्षाने दिसून येईल. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात संस्कृती, धर्म, मूल्यव्यवस्था आणि विविध सभ्यतांचे हितसंबंध यांना केंद्रस्थानी ठेवण्याची आवश्यकता त्यांनी अधोरेखित केली. या विचारांमुळे सांस्कृतिक कूटनीतीच्या अभ्यासाला नवीन दिशा प्राप्त झाली.

आजच्या काळात संस्कृती ही केवळ परंपरा किंवा कलात्मक अभिव्यक्तीपुरती मर्यादित नसून ती मानवी विकास, सामाजिक संवाद, शांतता प्रस्थापना आणि पर्यावरणीय टिकाव यांसारख्या व्यापक उद्दिष्टांशी निगडित आहे. विविध समाजांमध्ये संवाद वाढविणे, परस्पर समज निर्माण करणे आणि संघर्ष कमी करणे या बाबींमध्ये संस्कृतीची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. त्यामुळे राष्ट्रे सांस्कृतिक कूटनीतीच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर आपली उपस्थिती आणि प्रभाव वाढविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

सांस्कृतिक कूटनीतीची पारंपरिक संकल्पना अशी आहे की, एखादे राष्ट्र आपल्या संस्कृतीचा वापर इतर देशांमध्ये प्रभाव निर्माण करण्यासाठी करते, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक सुदृढ होतात, सहकार्य वाढते आणि राष्ट्रीय हितसंबंध साध्य होतात. परंतु जागतिकीकरण आणि माहिती–तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे या संकल्पनेतही परिवर्तन झाले आहे. आज सांस्कृतिक देवाणघेवाण केवळ शासकीय पातळीवर न राहता खाजगी, सामाजिक आणि लोकसहभागाच्या माध्यमातूनही मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि बहुआयामी झाले आहे.

सांस्कृतिक कूटनीतीचे आकलन करण्यासाठी 'संस्कृती' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे. विविध विद्वानांनी संस्कृतीची वेगवेगळी व्याख्या केली आहे. काहींच्या मते, संस्कृती ही मानवी

जीवनाच्या सर्व पैलूंवर प्रभाव टाकणारी एक समग्र व्यवस्था आहे, जी व्यक्तीच्या विचारसरणीपासून ते सामाजिक संस्थांपर्यंत सर्व स्तरांवर परिणाम घडवते. ती केवळ आर्थिक किंवा भौतिक बाबींशी संबंधित नसून मूल्यव्यवस्था, परंपरा, जीवनपद्धती आणि सामाजिक संबंध यांचा समावेश करते.

काही विचारवंतांच्या मते, संस्कृती ही मानवी अस्तित्वाच्या अर्थाच्या शोधाशी संबंधित आहे. समाजातील लोक काही विशिष्ट मूल्यांवर एकमत साधून त्यानुसार आपले जीवन जगतात, हीच संस्कृतीची मूळ संकल्पना आहे. त्यामुळे संस्कृती व्यक्तींना नैतिक निर्णय घेण्यासाठी निकष प्रदान करते आणि त्यांच्या वर्तनाला दिशा देते. तसेच संस्कृती ही व्यक्तीच्या अनुभवातून निर्माण होणारी आणि पिढ्यान्‌पिढ्या हस्तांतरित होणारी एक सामाजिक प्रक्रिया आहे.

भारतीय सांस्कृतिक विचारवंत करण सिंग यांच्या मते, संस्कृतीला कोणत्याही सीमा नसतात आणि जागतिकीकरणाच्या युगात लोकांशी संवाद साधण्यासाठी ती सर्वात प्रभावी माध्यम ठरते. या दृष्टिकोनातून पाहता, सांस्कृतिक कूटनीती ही केवळ सांस्कृतिक कार्यक्रमांपुरती मर्यादित नसून ती व्यापक सामाजिक, बौद्धिक आणि मानवी संवादाची प्रक्रिया आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संस्कृतीची सर्वमान्य व्याख्या UNESCO या संस्थेने दिली आहे. त्यांच्या मते, संस्कृती ही एखाद्या समाजाची आध्यात्मिक, भौतिक, बौद्धिक आणि भावनिक वैशिष्ट्ये दर्शविणारी एक व्यापक संकल्पना आहे. यात कला आणि साहित्याबरोबरच जीवनशैली, परंपरा, मूल्यव्यवस्था आणि विश्वास यांचा समावेश होतो. तसेच सांस्कृतिक विविधता ही मानवजातीची एक मूलभूत वैशिष्ट्य आहे आणि टिकाऊ विकासासाठी ती अत्यंत आवश्यक आहे, असेही त्यांनी अधोरेखित केले आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील सांस्कृतिक कूटनीती ही आधुनिक काळातील एक प्रभावी आणि गतिशील संकल्पना म्हणून विकसित झाली आहे. ती केवळ राष्ट्रांच्या प्रतिमानिर्मितीसाठीच नव्हे, तर जागतिक स्तरावर शांतता, सहकार्य आणि परस्पर समज वाढविण्यासाठीही महत्त्वपूर्ण ठरते. त्यामुळे भारत आणि रशिया यांसारख्या देशांच्या संदर्भात सांस्कृतिक कूटनीतीचे सखोल विश्लेषण करणे अत्यंत उपयुक्त ठरते.

राष्ट्र, संस्कृती आणि कूटनीती : संकल्पनात्मक आधार

राष्ट्राची संकल्पना पारंपरिकरीत्या समान सांस्कृतिक ओळख, मूल्यव्यवस्था, भाषा आणि परंपरांच्या आधारे स्पष्ट केली जाते. आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे राष्ट्रांमध्ये परस्परावलंबन वाढले असले, तसेच सांस्कृतिक विचार आणि जीवनशैली जागतिक स्तरावर पसरत असली, तरी दुसऱ्या बाजूला सांस्कृतिक ओळखीवर आधारित राष्ट्रवादही अधिक तीव्र होताना दिसतो. या प्रक्रियेमुळे काही देशांमध्ये एकात्मतेऐवजी विघटन आणि वेगळेपणाची प्रवृत्ती वाढताना दिसते. त्यामुळे राष्ट्र आणि राष्ट्रवाद या संकल्पनांचा पाया मूलतः ओळख (Identity) या घटकावर आधारित असल्याचे स्पष्ट होते. संस्कृती ही केवळ परंपरा नसून ती आधुनिकतेतून विकसित झालेल्या तंत्रज्ञान आणि विज्ञानालाही आकार देणारी शक्ती आहे.

भारत आणि रशियाच्या सांस्कृतिक कूटनीतीचे तुलनात्मक विश्लेषण

घटक	भारत	रशिया
सांस्कृतिक आधार	विविधतेत एकता, धर्म, परंपरा, भाषा वैविध्य	साहित्य, कला, भाषा आणि ऐतिहासिक वारसा
सॉफ्ट पॉवरचे स्रोत	योग, आयुर्वेद, बॉलिवूड, लोकशाही मूल्ये	साहित्य (टॉलस्टॉय, पुष्किन), शास्त्रीय संगीत, विज्ञान
प्रमुख संस्था	भारतीय सांस्कृतिक संबंध परिषद (ICCR)	रशियन विज्ञान व संस्कृती केंद्र
शैक्षणिक देवाणघेवाण	परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती, सांस्कृतिक अभ्यास	वैद्यकीय व तांत्रिक शिक्षणात भारतीय विद्यार्थ्यांचा सहभाग
चित्रपट आणि माध्यम प्रभाव	बॉलिवूड चित्रपटांची जागतिक लोकप्रियता	सोव्हिएत काळातील चित्रपट व माहितीपट
सांस्कृतिक कार्यक्रम	आंतरराष्ट्रीय योग दिवस, सांस्कृतिक महोत्सव	“रशियन संस्कृती दिवस”, कला प्रदर्शने
ऐतिहासिक संबंध	प्राचीन व्यापार, साहित्यिक देवाणघेवाण	मध्ययुगीन प्रवासी, साहित्यिक प्रभाव
विचारधारात्मक प्रभाव	समाजवादाचा प्रभाव, मिश्र अर्थव्यवस्था	साम्यवादी विचारसरणीचा प्रसार
परराष्ट्र धोरणातील भूमिका	शांतता, सहकार्य, बहुध्रुवीयता	जागतिक प्रभाव वाढविणे, धोरणात्मक संतुलन
सध्याचा उद्देश	सांस्कृतिक प्रतिमा मजबूत करणे	जागतिक स्तरावर प्रभाव टिकवणे व वाढवणे

स्रोत : उपलब्ध साहित्याच्या विश्लेषणावर आधारित लेखकाचे संकलन.

संस्कृती ही समाजाला एकत्र बांधून ठेवणारी एक महत्त्वपूर्ण शक्ती आहे. ती सामाजिक संस्था, बाजारव्यवस्था, कायदे आणि नियमन यांना आधार देणाऱ्या सामायिक मूल्यांची निर्मिती करते. परंतु याच संस्कृतीतील भिन्नता कधी कधी समाजातील तणाव आणि संघर्षाचे कारणही ठरू शकते. त्यामुळे संस्कृतीचे स्वरूप आणि तिचा विकास हा सार्वजनिक धोरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा विषय ठरतो. जरी उदारमतवादी दृष्टिकोनातून समूहवादाचे महत्त्व कमी वाटू शकते, तरी तो व्यक्तीला ओळख प्रदान करून व्यक्तिवादालाही बळकटी देतो. व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, वर्तन आणि निर्णयक्षमता यांवर संस्कृतीचा खोलवर प्रभाव असतो. त्याचप्रमाणे राष्ट्रही आपल्या नागरिकांवर प्रभाव टाकते आणि नागरिकांच्या मूल्यांमुळे राष्ट्राच्या धोरणांवरही परिणाम होतो.

परराष्ट्र धोरणाच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीतही संस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव दिसून येतो. संस्थात्मक व नेतृत्वाच्या वर्तनावर संस्कृतीचा प्रभाव पडतो आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांची दिशा ठरते. त्यामुळे राष्ट्राचे परराष्ट्र संबंध केवळ धोरणकर्त्यांच्या निर्णयांवर अवलंबून नसून त्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक संदर्भावरही आधारित असतात. कोणतेही राष्ट्र आपल्या आंतरराष्ट्रीय धोरणांची आखणी करताना जागतिक सांस्कृतिक वातावरणाचा विचार केल्याशिवाय पुढे जाऊ शकत नाही. या संदर्भात कूटनीतीच्या माध्यमातून संस्कृतीचे जागतिक प्रक्षेपण केले जाते.

'कूटनीती' या संकल्पनेचा उगम प्राचीन ग्रीक शब्द "डिप्लोमा" पासून झाला आहे. मूळ अर्थाने हा शब्द दोन भागांमध्ये ठेवलेल्या दस्तऐवजाशी संबंधित होता. प्राचीन रोममध्ये प्रवासासाठी वापरल्या जाणाऱ्या धातूच्या पट्ट्यांवर माहिती कोरून ठेवण्याची पद्धत होती, त्यालाही या संज्ञेशी संबंध होता. पुढे फ्रान्समध्ये 'कूटनीतिज्ञ' हा शब्द राज्यप्रायोजित संवादासाठी वापरला जाऊ लागला. आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या राज्यकेंद्रित दृष्टिकोनात कूटनीती ही परराष्ट्र धोरणाच्या विकासाशी निगडित मानली जाते. या दृष्टीने कूटनीती म्हणजे राष्ट्रांमधील संबंध विकसित करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन होय.

काही विद्वानांच्या मते, कूटनीती ही परराष्ट्र धोरणाशी जवळून संबंधित असून अनेकदा ती त्याच्याशी समार्थक म्हणून वापरली जाते. हॅरॉल्ड निकोल्सन यांच्या मते, कूटनीती म्हणजे राष्ट्रांमधील संबंधांचे वाटाघाटींच्या माध्यमातून व्यवस्थापन करण्याची कला होय. तथापि, आधुनिक काळात कूटनीतीचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे. आज ती केवळ राजनैतिक प्रतिनिधींपुरती मर्यादित नसून विविध राज्य आणि गैर-राज्य घटक, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि सामाजिक माध्यमांच्या सहभागातून विकसित होणारी संवाद प्रक्रिया आहे.

या व्यापक संदर्भात पाहता, कूटनीती ही सांस्कृतिक आशयाने परिपूर्ण संकल्पना आहे. कोणत्याही प्रकारच्या कूटनीतीमध्ये — अगदी कठोर शक्तीवर आधारित कूटनीतीतही — सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे 'सांस्कृतिक कूटनीती' ही संकल्पना स्वतःमध्येच जटिल आणि बहुआयामी आहे. 'संस्कृती' आणि 'कूटनीती' या दोन्ही संकल्पनांच्या व्यापक आणि विविधार्थी स्वरूपामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीची अचूक व्याख्या करणे कठीण ठरते. तरीसुद्धा, आधुनिक आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये तिचे वाढते महत्त्व लक्षात घेता, या संकल्पनेचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

ऐतिहासिक विकास

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात सांस्कृतिक कूटनीती या संकल्पनेकडे दीर्घकाळ पुरेशी शास्त्रीय दखल घेतली गेली नाही. याचे प्रमुख कारण म्हणजे या संकल्पनेबाबत असलेली अस्पष्टता आणि तिच्या कार्यक्षेत्राची निश्चित व्याख्या नसणे होय. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीची अनेक विविध अर्थछटा आढळतात. काही विद्वानांच्या मते, सांस्कृतिक कूटनीती म्हणजे राष्ट्रांदरम्यान विचार, माहिती, कला, साहित्य आणि इतर सांस्कृतिक घटकांची देवाणघेवाण होय, ज्याच्या माध्यमातून परस्पर समज आणि शांततापूर्ण संबंध प्रस्थापित होतात. या प्रक्रियेमध्ये मूल्ये, परंपरा, विश्वास आणि सामाजिक प्रणाली यांचाही समावेश होतो.

काही अभ्यासकांच्या मतानुसार सांस्कृतिक कूटनीती ही आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या मूलभूत स्वरूपातच अंतर्भूत आहे, कारण प्रत्येक राष्ट्राची ओळख ही त्याच्या संस्कृतीवर आधारित असते. त्यामुळे राष्ट्रांमधील संबंध समजून घेण्यासाठी त्यांच्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा विचार करणे अत्यावश्यक ठरते. सांस्कृतिक कूटनीतीचा केंद्रबिंदू म्हणजे विविध पार्श्वभूमीतील लोकांमध्ये परस्पर समज आणि सहकार्य निर्माण करणे हा होय. याच दृष्टिकोनातून काही विद्वानांनी सांस्कृतिक कूटनीतीला "परस्पर समज वाढविण्याचे साधन" असेही संबोधले आहे.

इतिहासाच्या दृष्टीने पाहिले असता, सांस्कृतिक कूटनीती ही नवीन संकल्पना नसून तिचा उगम एकोणिसाव्या शतकात आढळतो. सांस्कृतिक कूटनीतीच्या विकासाचा अभ्यास करताना काही संशोधकांनी तिचे चार प्रमुख टप्प्यांमध्ये वर्गीकरण केले आहे. पहिला टप्पा म्हणजे सांस्कृतिक राष्ट्रवाद (१८७०–१९१४), ज्यामध्ये राष्ट्रांनी आपली सांस्कृतिक ओळख दृढ करण्यावर भर दिला. दुसरा टप्पा म्हणजे सांस्कृतिक प्रचार (१९१४–१९४५), ज्यामध्ये युद्धकाळात संस्कृतीचा वापर प्रचारासाठी केला

गेला. तिसरा टप्पा म्हणजे सांस्कृतिक कूटनीतीचा विस्तार (१९४५–१९८९), ज्यामध्ये राष्ट्रांनी औपचारिक संस्थांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक संबंध दृढ करण्यास सुरुवात केली. चौथा टप्पा म्हणजे सांस्कृतिक भांडवलशाही (१९८९ नंतरचा काळ), ज्यामध्ये संस्कृतीचे व्यापारीकरण आणि जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक उद्योगांचा विस्तार दिसून येतो.

पहिल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रांनी संस्कृतीच्या राजकीय उपयोगितेची जाणीव करून घेतली आणि सांस्कृतिक धोरणे आखण्यास सुरुवात केली. विविध सांस्कृतिक संस्था, आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून राष्ट्रांनी आपली प्रतिमा जागतिक स्तरावर प्रक्षेपित करण्याचा प्रयत्न केला. विशेषतः शीतयुद्धाच्या काळात महासत्तांनी — अमेरिका आणि सोव्हिएत संघाने — सांस्कृतिक कूटनीतीचा व्यापक वापर केला. या काळात सांस्कृतिक कूटनीती ही मुख्यतः महासत्तांची धोरणात्मक साधन म्हणून कार्यरत होती.

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आणि सोव्हिएत संघाच्या विघटनानंतर जागतिक सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठे बदल झाले. जागतिकीकरणामुळे संस्कृती अधिक जटिल आणि बहुआयामी स्वरूप धारण करू लागली. भाषिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक ओळखींचा पुनर्विचार होऊ लागला. विविध राष्ट्रांनी आपापल्या सांस्कृतिक धोरणांची आखणी करून जागतिक स्तरावर प्रभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. काही राष्ट्रांनी सॉफ्ट पॉवरच्या माध्यमातून आपली प्रतिमा उंचावली, तर काहींनी सांस्कृतिक विस्तार आणि आर्थिक हितसंबंध साध्य करण्यासाठी संस्कृतीचा वापर केला.

या प्रक्रियेमध्ये सांस्कृतिक उद्योग, सांस्कृतिक व्यापार आणि सांस्कृतिक संसाधनांचे व्यापारीकरण यांना महत्त्व प्राप्त झाले. सांस्कृतिक संस्था केवळ सांस्कृतिक देवाणघेवाण करणाऱ्या केंद्रांपुरत्या मर्यादित न राहता त्या सांस्कृतिक व्यापाराच्या केंद्रांमध्ये रूपांतरित झाल्या. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीचे स्वरूप अधिक गतिशील आणि बहुआयामी बनले.

सांस्कृतिक कूटनीतीचा अभ्यास करताना बहुविषयक दृष्टिकोन आवश्यक ठरतो. आंतरराष्ट्रीय संबंध, सांस्कृतिक अभ्यास, कायदेविषयक अभ्यास, तसेच वास्तववाद, उदारमतवाद, रचनावाद आणि उत्तर-संरचनावाद यांसारख्या विविध सैद्धांतिक चौकटींचा समन्वय करून या संकल्पनेचे विश्लेषण करता येते. दीर्घकाळ आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात सांस्कृतिक कूटनीतीचा स्पष्ट उल्लेख नसला, तरी ती राष्ट्रांमधील द्विपक्षीय संबंधांमध्ये अप्रत्यक्षपणे अस्तित्वात होती.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या सिद्धांतांमध्ये संस्कृतीचे स्थान आणि सांस्कृतिक कूटनीती

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत वास्तववादी (Realism) दृष्टिकोनाचे वर्चस्व होते. या दृष्टिकोनानुसार राष्ट्रे ही मुख्यतः सत्तेच्या (Power) स्पर्धेत गुंतलेली असतात आणि प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची शक्ती वाढविण्याचा तसेच इतरांची शक्ती कमी करण्याचा प्रयत्न करते. पारंपरिक वास्तववाद आणि नव-वास्तववाद या दोन्ही प्रवाहांमध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेला अराजक (Anarchy) स्वरूपाचे मानले जाते आणि त्यामुळे संघर्ष अपरिहार्य असल्याचे प्रतिपादन केले जाते. या दृष्टिकोनात संस्कृतीला सहकार्याचे साधन म्हणून नव्हे, तर संघर्षाचे संभाव्य कारण म्हणून पाहिले जाते. या संदर्भात सॅम्युअल हंटिंग्टन यांची 'सभ्यतांचा संघर्ष' ही संकल्पना उल्लेखनीय आहे.

याउलट उदारमतवाद (Liberalism) आंतरराष्ट्रीय संबंधांकडे अधिक सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहतो. या सिद्धांतानुसार राष्ट्रे संघर्ष टाळण्याचा आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्व साधण्याचा प्रयत्न करतात. आंतरराष्ट्रीय कायदे, करार आणि संस्थांच्या माध्यमातून सहकार्य वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. तथापि, उदारमतवादाने शांततापूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी ठोस साधने स्पष्टपणे मांडलेली

नाहीत. तरीही जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे माहिती, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती यांचा मुक्त प्रवाह वाढल्याने सांस्कृतिक संबंधांना चालना मिळाली.

रचनावाद (Constructivism) हा सिद्धांत संस्कृतीच्या भूमिकेला विशेष महत्त्व देतो. या दृष्टिकोनानुसार आंतरराष्ट्रीय संबंध केवळ भौतिक शक्तींवर आधारित नसून ते कल्पना, मूल्ये, ओळख आणि सामाजिक रचना यांवरही अवलंबून असतात. व्यक्तींचे अनुभव, सामाजिक मूल्ये आणि सांस्कृतिक मानदंड हे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे राष्ट्रे त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीच्या आधारे संबंध प्रस्थापित करतात. या सिद्धांतामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीच्या अभ्यासाला सैद्धांतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे.

आधुनिक काळात सांस्कृतिक कूटनीती ही 'नवीन कूटनीती', 'आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक संबंध' आणि 'सॉफ्ट पॉवर' यांसारख्या संकल्पनांशी निगडित मानली जाते. जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक कूटनीतीचे स्वरूप बदलले आहे. आज परराष्ट्र धोरणाच्या अंमलबजावणीत केवळ सरकारच नव्हे, तर विविध गैर-राज्य घटक, संस्था आणि माध्यमेही सक्रिय भूमिका बजावत आहेत. त्यामुळे संवादाची प्रक्रिया अधिक व्यापक आणि बहुआयामी झाली आहे.

नवीन तंत्रज्ञानामुळे पारंपरिक कूटनीतीच्या मर्यादा ओलांडून राष्ट्रांना व्यापक स्तरावर संवाद साधणे शक्य झाले आहे. जागतिक माध्यमे, इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक देवाणघेवाण अधिक वेगाने आणि प्रभावीपणे होत आहे. या बदलांमुळे सांस्कृतिक कूटनीतीला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि ती परराष्ट्र धोरणाचा अविभाज्य भाग बनली आहे.

सांस्कृतिक कूटनीती आणि सॉफ्ट पॉवर

सांस्कृतिक कूटनीती ही अनेकदा सॉफ्ट पॉवरशी संबंधित मानली जाते. Joseph Nye यांनी सॉफ्ट पॉवर ही संकल्पना मांडताना राष्ट्राच्या संस्कृती, मूल्ये आणि धोरणांच्या आकर्षणातून प्रभाव निर्माण होतो, असे प्रतिपादन केले. शीतयुद्धानंतर कठोर शक्ती (Hard Power) आधारित धोरणांच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्यानंतर सॉफ्ट पॉवर आणि सार्वजनिक कूटनीतीला अधिक महत्त्व मिळाले.

तथापि, सांस्कृतिक कूटनीती आणि सॉफ्ट पॉवर यामध्ये मूलभूत फरक आहे. सॉफ्ट पॉवरचा उद्देश इतरांवर प्रभाव टाकणे आणि आकर्षण निर्माण करणे हा असतो, तर सांस्कृतिक कूटनीतीचा उद्देश संवाद, परस्पर समज आणि समता या तत्त्वांवर आधारित असतो. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीती ही वर्चस्व निर्माण करण्यापेक्षा सहकार्य आणि समन्वय वाढविण्यावर अधिक भर देते.

सांस्कृतिक कूटनीती, राष्ट्रीय हित आणि सुरक्षा

सांस्कृतिक कूटनीतीचा राष्ट्रीय हिताशी घनिष्ठ संबंध आहे. ती राष्ट्रांना परस्पर संवादासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करून देते, जे विशेषतः संघर्षाच्या काळात अत्यंत उपयुक्त ठरते. सांस्कृतिक माध्यमांतून राष्ट्राची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण होते, ज्यामुळे व्यापार, गुंतवणूक आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढते. त्यामुळे राष्ट्रीय हित केवळ सुरक्षेपुरते मर्यादित न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक घटकांनाही समाविष्ट करते.

सांस्कृतिक कूटनीती राष्ट्रीय सुरक्षेलाही बळकटी देते. विविध संस्कृतींमधील संवाद आणि समज वाढल्यामुळे संघर्षाची शक्यता कमी होते आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वाला चालना मिळते. विशेषतः संघर्षनिवारणाच्या प्रक्रियेत सांस्कृतिक कूटनीती प्रभावी ठरते. शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघाने संस्कृतीचा वापर धोरणात्मक साधन म्हणून केला होता. त्या काळात संस्कृतीचा वापर

स्पर्धा आणि प्रभाव निर्माण करण्यासाठी केला गेला; मात्र शीतयुद्धानंतर तिचा उपयोग सहकार्य आणि शांतता प्रस्थापनेसाठी अधिक प्रमाणात केला जाऊ लागला.

माहिती युगाच्या प्रारंभानंतर लोकांमधील थेट संपर्क वाढल्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीतीचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. लोक-ते-लोक संवाद, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि शैक्षणिक सहकार्य यांच्या माध्यमातून राष्ट्रांमध्ये विश्वास आणि समज निर्माण होत आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगातील सांस्कृतिक कूटनीतीचे स्वरूप

सांस्कृतिक कूटनीती ही आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात पूर्वीपासून विविध स्वरूपात अस्तित्वात असली, तरी शीतयुद्धोत्तर काळात तिचे महत्त्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. शीतयुद्ध संपल्यानंतर उदयास आलेल्या नव्या जागतिक व्यवस्थेमुळे संस्कृतीला विशेष स्थान प्राप्त झाले आणि आज जवळजवळ प्रत्येक राष्ट्र काही ना काही स्वरूपात सांस्कृतिक कूटनीतीचा अवलंब करताना दिसते. पूर्वीच्या काळातही तिचा वापर होत होता; मात्र त्या काळात ती तुलनेने मर्यादित आणि विशिष्ट उद्दिष्टांपुरती सीमित होती.

शीतयुद्धाच्या काळात महासत्तांनी सांस्कृतिक कूटनीतीचा प्रभावी वापर केला होता. त्यानंतरच्या काळात या प्रक्रियेचे संस्थात्मककरण झाले आणि ती परराष्ट्र धोरणाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक बनली. जागतिकीकरणाच्या युगात संस्कृती ही केवळ सामाजिक किंवा सांस्कृतिक बाब न राहता ती शासनाच्या धोरणांमध्ये आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये केंद्रस्थानी आली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, माध्यमांच्या विस्तारामुळे आणि लोक-ते-लोक संपर्क वाढल्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण अधिक वेगाने आणि व्यापक पातळीवर होऊ लागली आहे.

या नव्या जागतिक संदर्भात राष्ट्रे सांस्कृतिक कूटनीतीच्या माध्यमातून आपली ओळख प्रस्थापित करण्याचा, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करण्याचा आणि राजकीय व आर्थिक हितसंबंध साध्य करण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीती ही आजच्या काळात एक गतिशील आणि बहुआयामी प्रक्रिया बनली आहे.

भारत आणि रशियाची सांस्कृतिक धोरणे व कूटनीतीची अंमलबजावणी

भारत आणि रशिया या दोन्ही देशांनी संस्कृतीला त्यांच्या अंतर्गत तसेच परराष्ट्र धोरणाचा अविभाज्य घटक म्हणून स्वीकारले आहे. सोव्हिएत संघाच्या काळापासूनच रशियाने आपल्या समाजवादी संस्कृतीचा प्रसार करून जागतिक स्तरावर प्रभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्याचप्रमाणे भारतानेही आपल्या सांस्कृतिक वारशाचा उपयोग करून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली ओळख मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारत–रशिया संबंधांमध्ये सांस्कृतिक कूटनीतीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. या माध्यमातून परस्पर विश्वास, सहकार्य आणि मैत्री दृढ झाली आहे. सांस्कृतिक कूटनीतीचा मुख्य उद्देश म्हणजे राष्ट्राची सांस्कृतिक ओळख परदेशात प्रक्षेपित करून परस्पर समज वाढविणे आणि त्याद्वारे राजकीय व आर्थिक उद्दिष्टांची पूर्तता करणे हा होय. भारताने विविध संवाद, बौद्धिक देवाणघेवाण, परिषद आणि सांस्कृतिक उपक्रमांच्या माध्यमातून इतर देशांशी संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शीतयुद्धानंतरच्या काळात, जरी जागतिक परिस्थितीत मोठे बदल झाले, तरी भारत आणि रशिया यांच्यातील सांस्कृतिक संबंधांनी सातत्य राखले. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक संबंधांमुळे दोन्ही देशांमधील विश्वास टिकून राहिला आणि नव्या जागतिक बदलांच्या परिणामांना तोंड देणे शक्य झाले. त्यामुळे सांस्कृतिक कूटनीती ही या संबंधांच्या स्थैर्याचा एक महत्त्वपूर्ण घटक ठरली आहे.

दोन्ही देशांमध्ये सांस्कृतिक सहकार्य वाढविण्यासाठी विविध संस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. उदाहरणार्थ, भारतात कार्यरत रशियन विज्ञान व संस्कृती केंद्रांनी सांस्कृतिक देवाणघेवाणीस

चालना दिली आहे. तसेच रशियातील विविध विद्यापीठांमध्ये भारतीय भाषा अभ्यास केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. भारतातील विद्यापीठांमध्ये रशियन अभ्यास केंद्रे आणि मध्य आशियाई अभ्यास केंद्रे कार्यरत आहेत.

याशिवाय, दोन्ही देशांमध्ये सांस्कृतिक महोत्सव, कला प्रदर्शन, संगीत आणि नृत्य कार्यक्रम, तसेच माध्यमांमधील सहकार्य यांच्या माध्यमातून परस्पर संवाद वाढविला जात आहे. या उपक्रमांमुळे दोन्ही देशांमधील संबंधांना "विशेष आणि विशेषाधिकारप्राप्त धोरणात्मक भागीदारी"चे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

निष्कर्ष

भारत आणि रशियाच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा सखोल अभ्यास करता हे स्पष्ट होते की सांस्कृतिक कूटनीती ही या संबंधांची केवळ पूरक बाब नसून त्यांचा पाया मजबूत करणारी एक मूलभूत शक्ती आहे. प्राचीन काळापासून चालत आलेली सांस्कृतिक देवाणघेवाण, बौद्धिक संवाद, साहित्यिक प्रभाव आणि ऐतिहासिक परंपरा यांनी दोन्ही देशांमध्ये विश्वास आणि मैत्रीची भक्कम पायाभरणी केली आहे. या सांस्कृतिक अधिष्ठानामुळे राजकीय व आर्थिक संबंधांनाही स्थैर्य प्राप्त झाले आहे.

शीतयुद्धाच्या काळात आणि त्यानंतरच्या जागतिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवरही भारत–रशिया संबंधांनी सातत्य राखले आहे. यामध्ये सांस्कृतिक कूटनीतीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. शैक्षणिक देवाणघेवाण, सांस्कृतिक संस्था, कला-साहित्य आणि माध्यमांच्या माध्यमातून दोन्ही देशांनी परस्पर समज वाढविली आहे. त्यामुळे बदलत्या भू-राजकीय परिस्थितीतही या संबंधांना एक दीर्घकालीन आणि स्थिर दिशा मिळाली आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगात, बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीत भारत आणि रशिया यांचे सहकार्य अधिक महत्त्वाचे ठरत आहे. या प्रक्रियेत सांस्कृतिक कूटनीती ही केवळ प्रतिमानिर्मितीचे साधन नसून शांतता, सहकार्य आणि परस्पर समन्वय साधणारी प्रभावी यंत्रणा आहे. त्यामुळे भविष्यातही भारत–रशिया संबंध अधिक दृढ आणि व्यापक करण्यासाठी सांस्कृतिक कूटनीतीची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरणार आहे.

संदर्भसूची

1. पायली, एम. व्ही., भारतीय घटनात्मक इतिहास, नवी दिल्ली : एस. चंद अँड कंपनी, १९९५.
2. मेनन, व्ही. पी., भारतातील सत्तांतर, १९५७.
3. बिपिन चंद्र, भारताचा स्वातंत्र्यसंग्राम, नवी दिल्ली : पेंग्विन प्रकाशन, १९८९.
4. ऑस्टिन, ग्रॅनव्हिल, भारतीय राज्यघटना : राष्ट्रनिर्मितीचा कोनशिला, नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९६६.
5. बसू, डी. डी., भारतीय राज्यघटनेचा परिचय, नवी दिल्ली : लेक्सिसनेक्सिस, २०१५.
6. कश्यप, सुभाष, भारतीय राज्यघटना आणि शासनव्यवस्था, नवी दिल्ली : नॅशनल बुक ट्रस्ट, २०११.
7. Joseph Nye, Soft Power: The Means to Success in World Politics, न्यूयॉर्क : पब्लिक अफेयर्स, २००४.
8. मेलिसेन, जान, The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations, न्यूयॉर्क : पॅल्ग्रेव मॅकमिलन, २००५.
9. क्युमिंग्स, मिल्टन, Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey, वॉशिंग्टन, २००३.
10. गिएनो-हेख्ट, जेसिका सी. ई. आणि मार्क डॉनफ्रिड (संपा.), Searching for a Cultural Diplomacy, न्यूयॉर्क : बर्घाह्न बुक्स, २०१०.
11. पास्कालिडीस, ग्रेगरी, Exporting National Culture: Histories of Cultural Institutes Abroad, २००९.
12. Samuel Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, १९९६.

13. सहाई, परमजीत एस., सांस्कृतिक कूटनीतीवरील लेख आणि व्याख्याने, २०१३.
14. UNESCO, Cultural Diversity Reports, २००५ व २००९.
15. हॉल, इयान, India's New Diplomacy, २०१२.
16. झामोरानो, मॅरियानो मार्टिन, Cultural Diplomacy: A Theoretical and Practical Perspective, २०१६.
17. गिलबोआ, एयतान, Searching for a Theory of Public Diplomacy, २००८.
18. प्रेव्होट्स, नायमा, Dance for Export: Cultural Diplomacy and the Cold War, २००१.
19. हेसमंडहॅल्ग, डेव्हिड आणि प्रॅट, अँडी, Cultural Industries and Cultural Policy, २००५.
20. करागिओर्गी, यासेमिना आणि सिमेओ, लोइझोस, Constructivism in Education, २००५.